

De ontwikkeling van de (glas)tuinbouw in Bemmelen en omstreken 1900-1939

De eerste jaren 1900-1909

Inleiding

Gerard Sommers heeft in dit tijdschrift al eerder aandacht besteed aan de glastuinbouw in Bemmelen en omstreken.¹ Heeft het dan zin om er nog eens aandacht aan te besteden zonder in herhaling te vallen? Het aantal bronnen is immers maar beperkt. Toch wil ik een poging wagen. Als basis zal een regionale krant dienen, aangevuld met, voor zover aanwezig, archiefmateriaal.

Regionale glastuinbouw

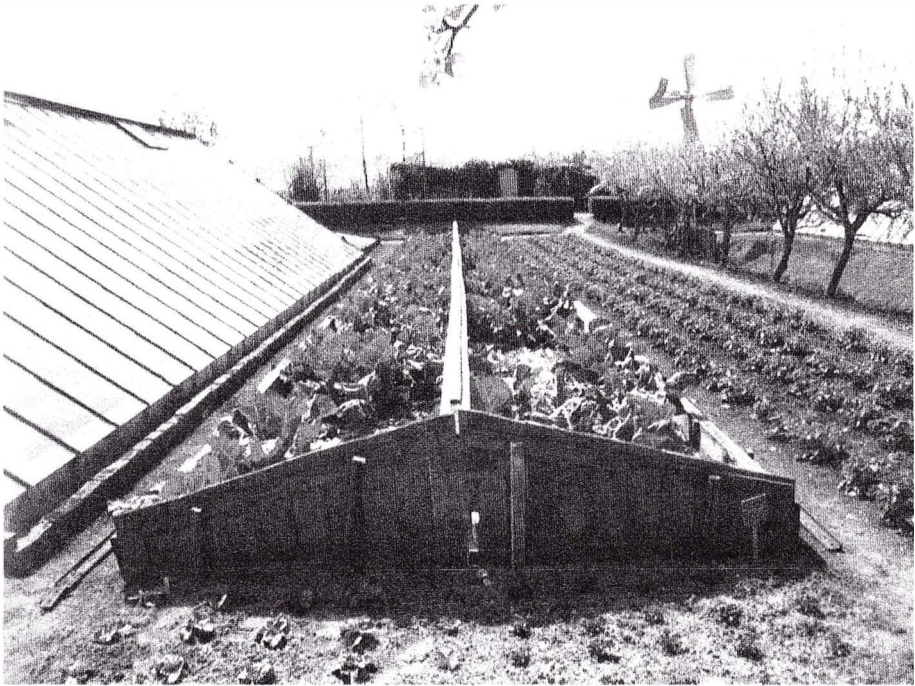
Als we kijken naar de omgeving van Bemmelen dan is duidelijk dat de glastuinbouw en dan met name als het gaat om kassen pas langzaam op gang kwam.² Aan de overkant van de Waal in Dreumelen, Druten en Beneden-Leeuwen verschijnen pas rond 1928 de eerste kassen.² Het waarom is nog onduidelijk, al zal de verslechterende economie een grote rol hebben gespeeld omdat traditionele gewassen niet of nauwelijks nog wat opbrachten. De benodigde vakkennis werd ten dele geleverd vanuit de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond en vanuit de proeftuin en rijkswinter- en tuinbouwschool te Hees. Overigens waren kassen geen onbekend verschijnsel in en rondom Nijmegen, echter voornamelijk voor de bloementeel. Gaan we vanuit Bemmelen richting het westen, Elst bewust overslaand, dan waren er tussen 1900 en 1909 weinig kassen in het landschap te zien. Pas in Beesd stonden de eerste en dan ging het in principe om kassen voor de rozenteel. Pas in de periode 1910-1919 kwam de glastuinbouw in de Tielerwaard en het gebied rondom Beusichem-Buren meer op gang, zij het met wisselend succes.³

Situatie in Bemmelen

De verslagen die de burgemeester jaarlijks opmaakte over hoe het met de land- en tuinbouw in de gemeente was gesteld, geven helaas slechts summiere informatie. Er wordt met geen woord gerept over de (muur)kassen in Bemmelen. Toch kunnen deze er in 1900 al gestaan hebben. De vraag is alleen of die voor eigen gebruik waren of ook voor de handel. Platglas was er wel, alleen daar zijn geen cijfers of wat voor gegevens dan ook over bekend. In eerste instantie is mijn betoog dan ook puur een verhaal over de Bemmelse tuinbouw op de volle grond en in bakken onder platglas. Maar we krijgen wel een beeld wat de basis was van waaruit de Bemmelse glastuinbouw startte.

1900

In 1900 was de bloemisterij van geen betekenis in Bemmelen. In de warmoezerij waren gunstige resultaten geboekt. De prijzen van de groenten, met name de bakgroenten als kropsla, worteltjes en komkommers waren hoog te noemen.

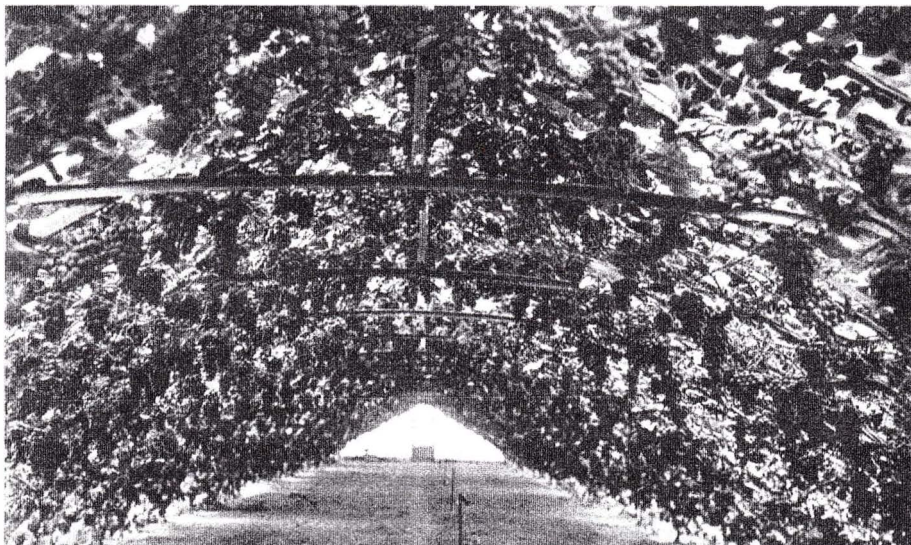

De groenten werden vooral afgezet op de markten te Arnhem, Nijmegen en Wageningen. Daarnaast werd ook geëxporteerd naar Duitsland. Naast 18 hectare tabak werd dat jaar ook vier hectare met uien beteeld. Het aantal hectaren uien schommelde tussen 1897-1901 rond de drie en vier hectaren.

Afgaande op een bericht in 'De Betuwe' van 27 januari waren de prijzen van de meeste groenten hoog omdat er veel bevroren was en er voordat de vorst inviel betrekkelijk weinig was ingemaakt. Dit stemt dus overeen met wat er in het gemeenteverslag werd gezegd. Op 20 april werden in de tuin van Natrop op 't Hemeltje' voor het derde opeenvolgende jaar asperges gestoken.

Asperges moeten geen onbekend fenomeen in Bemmelen zijn geweest. Ook in 1903 wordt dit gewas vermeld. Bij de Landbouwtentoonstelling in Deventer deed A.J. Janssen goede zaken door meerdere prijzen te winnen voor zijn inzendingen van peren, groenten maar ook voor blauwe en witte druiven. Dat laatste zou er op kunnen duiden dat hij (muur)kassen had staan, alleen ik kan het niet bewijzen. Opmerkelijk genoeg werd eind oktober in Oosterhout geklaagd dat het nog nooit zo'n slecht jaar voor de warmoezenier was geweest, zelfs niet voor degenen die al dertig-veertig jaar in de groenteteelt zaten. Alles was goedkoop, andijvie deed veertig tot zestig cent per 104 stuks.

In datzelfde Oosterhout was in januari nog gejubeld. In Heteren werd door R. Wiersma uit Naaldwijk een lezing verzorgd over de Westlandse fruit- en groenteteelt. Dat is een belangrijk feit, want in de volgende jaren kwam steeds meer kennis vanuit het Westland naar de Betuwe en vestigden Westlanders zich onder meer in Elst en Bemmelen. J. Knipping verkocht vanaf 'De Kinkelenburg' in november een partij beste Hollandse rode- en stekbessenstruiken.

1901

Het jaar daarop had men in de warmoezerij nog steeds niet te klagen. De prijzen waren vooral gunstig voor het komkommers, kropsla, wortelen (bosjes), spinazie, tomaten en andijvie betref. Ik vermoed dat het bij de tomaten om buitentomaten ging, dus geteeld op de volle grond.

Warmoezenier A.J. Janssen van De Plak nam in augustus, net als in 1900, deel aan een tuintentoonstelling, nu in Apeldoorn, waar hij twee tweede prijzen won met de inzending van verzamelingen groenten en vruchten.

1902

Het was dat jaar met de tomaten minder goed gesteld, ze werden namelijk onvoldoende rijp. Goed deden het opnieuw kropsla, wortelen (aan bosjes), komkommers en andijvie. Op donderdag 27 februari sneed de ons bekende Janssen de eerste dikke en vaste kroppen warme kropsla. Janssen boekte weer succes, nu op de tuinbouwtentoonstelling te Zeist, waar hij voor twee van zijn drie inzendingen een eerste prijs behaalde, namelijk een voor komkommers en een voor appels en peren voor keukengebruik.

1903

Dat jaar is voor Elst en omstreken en dus ook voor Bemmelse een belangrijk jaar. Lentse warmoezeniers waren niet tevreden over hun afzet aan de Arnhemse markt en de gedachte aan een groenten- en bloemenbeurs in Elst kwam op. Vanuit Bemmelse was men ook nog georiënteerd op de Nijmeegse markt. Daar verkocht in april de Bemmelse warmoezenier J. van Meegen zijn eerste asperges.

Dat in Bemmelse ook de bessenteelt van belang was, blijkt uit een tweetal krantenberichten. Op 23 mei schreef men dat verscheidene grote partijen rijpe (kruis)bessen te koop waren voor 12 cent per kilo. Door het geheel genomen werd geen grote opbrengst aan kruisbessen verwacht. Partijen kruis- en rode bessen door elkaar vermengd brachten zo'n tien cent per kilo op. In juni was de kruisbessenpluk nog in volle gang. Kruisbessen werden zowel in Engeland als in Duitsland afgezet. Janssen nam weer eens deel aan een tuinbouw-tentoonstelling, nu eind augustus in Amsterdam. Voor zijn verzameling tomaten kreeg hij een getuigschrift 1^e klasse en een bonus van f 5,-. De tomaten zelf gingen voor f 2,50 van de hand en konden op 28 augustus op de Elster veiling worden bewonderd.

1904

In het Westlandse Loosduinen werd inmiddels driftig geëxperimenteerd met de nieuwe Engelse komkommerstookkasten.

Van heinde en ver kwam men kijken, zelfs "dames, waaronder Duitse met hoge waterlaarzen aan" en die beweerden dat het vak van tuinder in feite door vrouwen was uitgevonden, maar dat mannen het snel overnamen toen zij de voordelen er van in zagen. Een paar jaar later beïnvloedden de Westlandse ervaringen de tuinbouw in grote delen van Nederland. In Düsseldorf werd een internationale Tentoonstelling geopend. Via de Elster veiling werden hier van diverse kwekers uit de regio inzendingen heen gestuurd. Vanzelfsprekend komen we ook Janssen weer tegen. Geregeld zond hij zijn uitgebreide assortiment producten als (grote) augurken, tomaten, Zwijndrechtse uien, kruideniersperen, pronk- en snijbonen, blauwe pruimen, rode, witte en kruisbessen, knoflook, aardbeien, komkommers (gele, witte en groene), wortelen, tuinbonen, krulandijvie, rabarber, bloemkool, kropsla en spinazie in. F. Berkien volgde hem met komkommers, G. van Meegen met andijvie, rabarber, rode en kruisbessen, gele komkommers en vroege peren en Th.J. van Elferen uit Doornik met wortelen.

1905

In het land- en tuinbouwtijdschrift 'Floralia' verscheen volgens de krant 'De Betuwe' van 25 februari 'een zeer waardeerend artikel' over de teelt van Brussels lof door de bekende Janssen. In de Wageningse universiteitsbibliotheek heb ik dat artikel opgespoord. Op 7 februari 1905 stuurde Janssen naar aanleiding van een uitvoerige discussie in genoemd tijdschrift over de witlofteelt in Nederland een kistje witlof naar de redactie. Door de Groningse Proeftuin en door J. Harsseman uit Helpman bij Groningen was namelijk eerder witlof ingezonden en Janssen schreef dat hij, afgezien van deze twee bedrijven, nog nooit gehoord gehad van goede witlofteelt in ons land. Zelf was hij er eerder van overtuigd geweest dat deze teelt ook niet echt mogelijk was in ons land. Tien jaar lang had hij het geprobeerd om rond 1902 de conclusie te trekken dat het hier inderdaad niet mogelijk was. Rond 1903 las hij in hetzelfde tijdschrift dat Belgische kwekers zelf het zaad teelden en toen kwam bij hem de gedachte op dat goed zaad *niet* in de *handel* te koop was. Hij bewoog hemel en aarde om zo in het bezit te komen van zaad dat wel goed was. In 1904 had hij genoeg wortels geteeld voor een nieuwe proef. Het resultaat was er naar. Hij verzekerde de redactieleden dat de kroppen die hij hen had toegezonden niet afweken van de degene die hij achterhield. De mooiste wortels had hij ingekuild om er in de zomer van 1905 het zaad van te kunnen winnen en in de handel te brengen. De redactie bewonderde Janssen's "prachtige" kropjes witlof, waarvan de bladeren iets door de verzending hadden geleden, maar "overigens zoo vast en volmaakt zijn, dat ze niet beter geteeld kunnen worden."

Bij een door de V.V.O.B. te Elst georganiseerde bloemenveiling in april dat jaar kreeg Janssen de eerste prijs voor de grootste aanvoer bloemen, te weten 1.700 stuks. Helaas werd niet vermeld om wat voor bloemen het ging,

wel dat het om negen soorten ging. Uitgaande van de veilingberichten uit die periode kan het gaan om pelargoniums, violieren, petunia's, fuchsia's, etc.

Wordt vandaag de dag geëxperimenteerd welke rassen het beste zullen aanslaan, dat was honderd jaar geleden niet anders. In de tuin van A.H. Knipping te Lent werd een uitgebreide proef verricht met komkommerrassen. Overigens was de uitslag niet zaligmakend. De conclusie luidde dat het moeilijk zou worden de gebruikelijke rassen te vervangen door betere. In inmiddels al lang niet meer bestaande land- en tuinbouwtijdschriften verschenen geregeld artikelen over nieuwe rassen. Bij de Lentse proef ging het om de Erfürter Tentoonstellingskomkommer, Witte Alabasser, Hampels verbeterde Broei, Huissensche Witte, Rollison's Telegraph, Amsterdamsche Gele, Gele Goliath, Noa's Broei en tenslotte Lentsche Gele. Twee van de rassen waren uit de directe omgeving van Bemmelen afkomstig. De Lentsche Gele werd overigens voornamelijk in Lent gekweekt. Hoe het met de Huissensche Witte zit, weet ik niet.

1906

Bestaat er onduidelijkheid over van wanneer de glastuinbouw in Bemmelen dateert, zeker is dat in 1906 een commerciële groente- en vruchtenkwekerij werd opgericht. De boerenhofstede 'De Groote Boel' gelegen onder Ressen

met een bedrijfsoppervlakte van circa 40 hectare was via de weduwe Hendricks te Nijmegen onderhands verkocht aan F. Schoenmaker te Bijdorp (Loosduinen).^{4,5} Deze warmoezenier en groentehandelaar was van plan het bedrijf professioneel in te richten, lees als: wat toen gebruikelijk was in het Westland. Naast 5.000 ramen platglas kwamen er druivenkassen. In Loosduinen werd de teelt van tomaten in stookkassen steeds belangrijker. In 'De Betuwe' stonden geregeld berichten over wat zich er elders afspeelde op land- en tuinbouwgebied, met ruime aandacht voor het Westland.

Midden oktober werd een bezoek gebracht aan 'De Groote Boel', waar het bedrijf geheel opnieuw was ingericht uitgaande van het Westlandse model.⁷ Vanaf de Griftdijk stonden in een rechte lijn vijf grote kassen, elk 40 meter lang, 8 meter breed en 2½ meter hoog en gebouwd van oost naar west om zoveel mogelijk van het zonlicht te kunnen profiteren. De eerste twee waren bestemd voor de perzikteelt volgens de nieuwste Franse methode waarbij men de bomen niet langer tegen het glas op leidde. De volgende kassen waren bestemd voor de druiventeelt, waarbij de bomen wel langs het glas werden geleid. Hiervoor gebruikte men leggers, elk van drie meter lengte aangebracht met 80 cm tussenafstand. Ook nu keek men naar de laatste ontwikkelingen in Frankrijk. De traditionele snoerenteelt was nagenoeg geheel vervangen door het gebruik van leggers. Voor een optimale benutting van de ruimte werden de bomen aan de buitenkant langs de muur geplaatst om zo beter de voeding te kunnen opnemen. De mest werd in grote hoeveelheden in de open lucht aangevoerd. Omdat hier het woord muur valt, kan men zich

afvragen of het hierbij gaat om zogenaamde muurkassen. Naar verwachting zou binnen twee weken met het poten van de druivenbomen worden begonnen met als rassen de blauwe druiven Frankenthaler, Black Alicante en Gros Colman en verdere enkele witte druivenrassen. Als onderteelt kweekte men tussen Nieuwjaar en maart bladgroenten, voornamelijk spinazie omdat deze groente het meeste opbracht.

1907

Begin mei werd gemeld dat de komkommers en wortelen onder glas in de Over-Betuwe er vrij goed bijstonden. Vanuit Elst is het begin van de kassenbouw te melden. In oktober kocht Antoon Prinzen⁷ afkomstig uit Helmond van D. Tap D.Azn. een perceel grond gelegen aan de Aamse overweg van circa een hectare aan met de bedoeling er enkele komkommerkassen neer te zetten.

1908

In 1908 hadden de stek- en rode bessen volgens het Bemmelse gemeenteverslag veel geleden door het zogenaamde trekmaaien. Een stekbes staat ook bekend als kruis- en klapbes. De warmoezerij breidde zich volgens het gemeenteverslag uit, maar bloemisterij was er niet. Op de Elster veiling brachten de komkommers het hele jaar door goede prijzen op. Er was sprake van een grote aanvoer van bloemen, die op de binnenlandse markt tegen flinke prijzen van de hand gingen. De prijzen van rode bessen en kruisbessen gaven reden tot grote tevredenheid. Dat moet dus des te zuurder voor de Bemmelse tuinders zijn geweest die daar door hun verminderde aanvoer nauwelijks van profiteerden. Bij A. Wolters werden proeven gedaan met de bemesting van zavelgrond waarop bessenstruiken stonden. Er werd geëxperimenteerd met stal- en kunstmest en kalk.

1909

J.O. van Olst op 'Huize Stadswijk' onder Ressen adverteerde met rode bessenstruiken, te koop voor drie cent per stuk. In de laatste week van maart werden de eerste komkommers uit de Elster komkommerkwekerij van Prinzen al aangevoerd en geveild op de V.V.O.B. De groene komkommers brachten op woensdag 23 maart 22 cent per stuk op. In oktober verkocht D. Tap D.Azn. de weide genaamd 'Breede Rek', gelegen aan de Aamse weg, uit de hand aan twee partijen. Prinzen verkreeg een klein deel voor uitbreiding van zijn komkommerkwekerij, een tweede niet met name genoemde persoon de rest van de grond voor de oprichting van een vergelijkbare onderneming. Uit de krant van 13 november komen we te weten dat het de heer Obreen⁸ uit Graveland betrof. De gemeenteopzichter van Elst Th.F. Span die al eerder voor Terwindt te Bemmelen doelmatige kassen volgens de verbeterde Engelse constructie had gebouwd, zou dit nu ook voor Obreen gaan doen. Het moesten twee paviljoens van elk negen kassen van 25 meter lengte worden.

De werkzaamheden waren al snel in volle gang. Zo kwamen er twee grote stookkelders, elk voor de plaatsing van vier stookmachines voor de verwarming van de kassen. Op 15 januari van het nieuwe jaar moest het complex zijn opgeleverd en met de exploitatie worden begonnen. Van W.M. Hermesen vernam de redactie van 'De Betuwe' in begin december dat de Westlandse kwekers Van Hoon c.s. vier hectare grond naast 'Den Boel' aan de Straatweg naar Lent hadden aangekocht voor de aanleg van een vruchtenkwekerij en kassen voor groenteteelt.

Ron van Maanen

Noten

1. Sommers, Gerard, 'De teelt van komkommers: het ontstaan van de glastuinbouw in de Betuwe', in dit tijdschrift 1999-3, p. 45-52.
2. Maanen, Ron van, 'Tuinbouw in Wamel tussen 1928 en 1944' en 'Glastuinbouw in Wamel', *Tweestromenland*, 2005, nrs. 123 en 124.
3. Zie onder meer Ron van Maanen, 'De groentenkwekerij van de Gebroeders Van Alphen te Beusichem', *Historische Vereniging Pasqualini*, 2005-1, p. 9-12.
4. Sommers, Gerard, 'De Kleine Boel te Ressen,' en 'Van 'Den Boel' tot 'De Kleine Boel' 1800-2000', in dit tijdschrift 2000-1, p. 40-46 en 2000-2, p. 52-61.
5. Frank Schoenmaker, geb. Loosduinen 24-3-1865, overl. Bemmelen 4-10-1937, geh. met Janna van Geest, geb. 7-1-1860 's-Gravenzande, overl. Bemmelen 24-4-1937.
6. Lorscheidde vermeldde de Cordonsnoei, een snoeimethode die vroeger in de druivenserres werd toegepast. Men maakte hierbij gebruik van grote, oude druivenbomen met lange stammen en takken. Deze takken stonden in het Westland bekend als 'staand' en 'liggend' snoer. Vanuit de kop van de boom werden twee takken of armen horizontaal geleid langs een draad. De eenjarige takken die vanuit deze hoofdtakken groeiden, werden in de winter lot op een of twee ogen teruggesnoeid. De resterende stukjes tak met een onderlinge afstand van 10 à 15 cm, stonden bekend als stift. De ogen van de stift groeiden op hun beurt weer uit. Vervolgens werd de bovenste tak verwijderd en de onderste tak -met andere woorden de dichtst bij de stift groeiende- weer tot op twee ogen teruggesnoeid. De stiften werden ook wel leggers genoemd. In de publicatie 'Druiventeelt...' is sprake van twee verschillende methodes, toegepast in het Westland. Bij de ene methode werd de hoofdstam in verticale stand geleid en werden enkele winters de zijtakken op enkele ogen na teruggesnoeid. De druiven groeiden daarbij aan de nieuwe takken, waarbij de trossen over de gehele boom waren verspreid. De tweede methode is de 'leggers'-methode. Hierbij werd de hoofdstam niet verticaal maar horizontaal geleid en ontstond een horizontaal snoer of legger. Omdat deze methode juist veel in het

Westland werd toegepast, is hier sprake van het Westlands snoer. Bij de aanplanting zorgde men er voor dat aan weerszijden van de kas vier van de leggers boven elkaar groeiden. Per boom behield men slechts aan de bovenliggende kant de zijtakken. Het voordeel van deze methode was dat de trossen op rijen kwamen te hangen en men er beter bij kon voor bijvoorbeeld het krenten en plukken. De voornaamste rassen gekweekt met deze methode waren de blauwe druiven Black Alicante en Frankenthaler en de witte druif Golden Champion. Vermoedelijk is bij de 'Den Boel' sprake van de toepassing van de horizontale teelt met leggers en werd bedoeld op de verdwijning van de staande teelt. Dat zou dan ook inhouden dat de nieuw gebouwde kassen van het type Westlandse kniekas of serre waren waarbij de twee onderste ruiten, de zogenaamde schietruit, schuin opliepen voor meer ruimte en dus meer geschikt waren voor de horizontale snoeren.

7. Antonius Maria Josephus Hubertus Prinzen (geb. Helmond 12-7-1874, overl. Helmond 21-6-1942), kweker, gehuwd 27-10-1910 te Eindhoven met Johanna Elisabeth Aukes (geb. Leeuwarden 30-4-1888, overl. Venlo 24-4-1957).
8. Vorsterman vermeldde voor Adriaan Lodewijk Herman Obreen (geb. Rotterdam 23-8-1845) onder meer ingenieur, oud-inspecteur bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, jurylid internationale tentoonstelling te Parijs 1878, lid Société d'Economie, gehuwd Utrecht 25-2-1872 met Maria Agatha Sara Pabst (geb. Utrecht 26-12-1850), dochter van mr. B.G.A. Pabst, advocaat, lid Provinciale Staten. Hun zoon Jori Konstant Walter Frederik Obreen (geb. Luik 19-7-1875) huwde te Elst op 29-7-1910 met Karola Ludovika Maria Ursula IJsebrant de Lendonck (geb. Mechelen 5-2-1882), dochter van grondeigenaar Ernest Lodewijk IJsebrant de Lendonck en Maria Nathalia Alexandrina Dendron d'Leijbroeck.

Bronnen:

- *De Betuwe. Nieuws- en advertentieblad* (Archief fam. Herberts).
- *Floralia*, 17-2-1905.
- *Archief Gedeputeerde Staten inv.nrs. 1248-1249* (Gelders Archief te Arnhem).
- www.genlias.nl
- www.ysa.nl
- *Lorsheid, Fred Handboek Druiven, Utrecht, 1992, met name p. 80-81.*
- *Vorsterman van Oijen, A.A. Stam- en Wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche Familien met genealogische en heraldische aantekeningen. Deel II. Groningen, 1888.*
- *Bezoekersgids Historische Tuin Westland, 1994.*
- *Druiventeelt en Druivenfeesten in het Westland*